

En un temps de transició: el comerç de la Corona d'Aragó a la Mediterrània*

David IGUAL LUIS

Universitat de Castella-la Manxa

1. INTRODUCCIÓ

Dins el repartiment de temes proposat per l'organització d'aquest congrés dedicat a Ferran II i la Corona d'Aragó, em correspon abordar el comerç a la Mediterrània. En realitat, sempre per al període entre els segles xv i xvi, disposem ja d'alguns balanços sobre la qüestió. El meu mestre, Paulino Iradiel, en va elaborar un parell fa un cert temps, també justament amb motiu d'altres trobades commemoratives d'esdeveniments polítics i dinàstics.

El primer el va publicar en 2001, en les actes d'un congrés celebrat a Barcelona l'any 2000 al voltant de Carles V i, en general, de l'etapa 1490-1530. El va centrar en tot el món mediterrani d'aquella època. En aquest text, el professor Iradiel resumia diferents plantejaments amb què la historiografia europea de l'inici del segle XXI llegia el comerç mediterrani, sobretot gràcies als debats entorn del mercat interior i la regionalització econòmica, del binomi entre realitats urbanes i estatals i dels trets de les elits mercantils internacionals. Aquestes discussions li servien com a context per a definir una Mediterrània caracteritzada per «continuitats del passat i ruptures de modernitat» i que no tan sols no es trobava morta al començament del xvi, sinó que, en clau comercial i de creació de riquesa, encara conservava l'hegemonia dels grans circuits econòmics.¹

El segon balanç és de 2007, fruit d'un congrés sobre el temps d'Isabel la Catò-

* Aquest treball forma part del projecte de recerca «Las transformaciones del Estado: estructuras políticas, agentes sociales y discursos de legitimación en el reino de Aragón (siglos xiv-xv). Una perspectiva comparada», HAR2015-68209-P (2016-2018), finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat del Govern d'Espanya i dirigit des de la Universitat de Saragossa pel professor Carlos Laliena Corbera.

1. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490 y 1530», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (coord.), *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V: Congreso Internacional (Barcelona, 21-25 de febrero de 2000)*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 85-116, sobretot p. 85-86, 88, 93 i 105-116.

lica que va tenir lloc a Burgos en 2004. Ací, Paulino Iradiel focalitzà la seua atenció només sobre la Mediterrània catalanoaragonesa i tres dels seus observatoris: Aragó, Catalunya i València. Va prendre com a referència essencial els conceptes d'espai i xarxa, però també dues percepcions més que podien emmarcar les investigacions: la idea d'una Mediterrània occidental en el segle xv que funcionava com un sistema unitari, però obert, basat en la història de les comunitats mercantils i de les seues complexes jerarquies internes, i la reconsideració de la depressió o la crisi de l'economia baixmedieval en benefici de visions més optimistes de l'evolució econòmica que, per exemple, superaven l'argument de la recessió generalitzada aleshores del comerç internacional. Com assenyalava Iradiel, aquestes darreres visions presenten un cert atractiu per als especialistes de la Corona d'Aragó, a causa de la importància que hi va assumir l'esmentat comerç internacional i la producció dels béns objecte d'intercanvi.²

Crec que el pas dels anys no ha fet perdre actualitat a aquests treballs de Paulino Iradiel. És veritat que les preocupacions i els temes de la historiografia econòmica i comercial, europea i de la nostra Corona, han anat modificant-se fins avui.³ També ho és que, si ens fixem ja tan sols en la Corona d'Aragó, el coneixement que hi ha sobre l'economia dels seus diversos països entre el xv i el xvi es manté desigual.⁴ Amb tot, cal continuar insistint en algunes de les afirmacions que recollia el professor Iradiel, bé com a novetats historiogràfiques del seu temps, bé com a fets històrics demostrats per una llarga tradició d'estudis. D'entrada, s'ha de recordar el significat diguem-ne «transicional» del període a cavall de 1500 perquè, també en el terreny comercial, es va moure realment i metafòrica entre «dues mars, dos móns i dos se-

2. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés: espacios y redes», a Hilario CASADO ALONSO i Antonio GARCÍA-BAQUERO (ed.), *Comercio y hombres de negocios en Castilla y Europa en tiempos de Isabel la Católica: Actas del Congreso (Burgos, 13, 14 y 15 de octubre de 2004)*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2007, p. 123-150, especialment p. 124 i 126-127.

3. Sobre l'evolució historiogràfica esmentada, a banda dels comentaris que faré després, vegeu també David IGUAL LUIS, «Más allá de Aragón. Historia e historiografía de los mercados medievales», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada. Comercio, instituciones y mercados en Aragón, 1300-1500*, Saragossa, Grupo de Investigación Consolidado CEMA, 2012, p. 69-95.

4. Només cal consultar dos judicis emesos fa poc sobre la situació a Catalunya. En 2012, Roser Salicrú qualificava el regnat de Ferran el Catòlic com a «terra de ningú» per a la historiografia des de Vicens Vives (al pròleg d'Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones: La participación catalana en la primera economía atlántica (c. 1470-1540)*, Barcelona i Lleida, Fundació Ernest Lluch i Milenio, 2012, p. 8). En una línia semblant, Ernest Belenguier insistia en 2013 en el fet que «el món econòmic català del regnat de Ferran II ara per ara no és massa conegut i no va gaire més enllà de les posicions de redreç, potser més efectives en fets polítics que econòmics, de Vicens Vives» (Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* (Barcelona), núm. 24 (2013), p. 286). Per sort, com anirem observant, els treballs recents d'Ivan Armenteros permeten matisar un poc aquestes valoracions.

gles», per emprar les mateixes expressions amb què Ernest Belenguer ha arribat a retratar el context de Ferran el Catòlic i la Corona d'Aragó.⁵ Després, poden seguir remarcant-se els contrastos que suggeria Paulino Iradiel en al·ludir a les interpretacions sobre l'economia de la fi de l'edat mitjana que n'emfasitzaven els aspectes depressius i crítics o que en destacaven elements més optimistes. Això és així, entre altres raons, perquè les recerques no han deixat de subratllar —com veurem— l'existència de nombroses ambivalències de tall territorial, sectorial i cronològic.

Per tal d'apropar-nos a aquestes ambivalències i, en general, al diagnòstic del que succeïa comercialment a la Mediterrània de la Corona d'Aragó amb Ferran II, he escollit una doble via d'anàlisi: una via *macro*, amb què vull sintetitzar les dinàmiques de llarga durada, a diferents escales, on pense que s'han de col·locar els esdeveniments de l'època que conduí del segle xv al segle xvi; i una via *micro*, més centrada en els anys de Ferran com a rei d'Aragó (1479-1516) i en les realitats impulsades en particular des de les terres ibèriques de la Corona. Comence a exposar, per tant, les perspectives lligades a les grans dinàmiques que he citat.

2. ELS CONTEXTOS I LES DINÀMIQUES DEL COMERÇ MEDITERRANI

El pes que sol atorgar-se al comerç en el conjunt de les economies preindustrials⁶ fa que, habitualment, l'evolució de l'un i de les altres s'observe simultàniament per valorar-ne els paral·lelismes o les contradiccions. Això provoca que qualsevol apreciació de les iniciatives mercantils haja de tenir ben present el marc global de l'economia del passat, que és tant com dir el marc global de la història econòmica que ens permet conèixer-la.

En aquest sentit, si no vaig errat amb el que llig i escolte a Espanya i Europa, és curiós (i significatiu) el camí recorregut per aquesta història econòmica des d'almenys 2007-2008 i fins als nostres dies. Recorde que el segon balanç mencionat de Paulino Iradiel era de 2007 i que, durant aquests mateixos dos anys (2007-2008), esclatà la crisi que encara ens envolta. El camí ha implicat passar del relatiu abandó dels estudis, sobretot per a les edats medieval i moderna,⁷ fins a començar a certi-

5. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragón en la monarquía hispánica: Del apogeo del siglo xv a la crisis del xvii*, Barcelona, Península, 2001, p. 85.

6. Sense sortir de la Corona d'Aragó, comproveu el que se suggereix sobre la qüestió a Antoni RIERA MELIS, «Barcelona, 985-1317. La construcció d'un empori i d'una capital a la Mediterrània occidental», i a Antoni FURIÓ, «València, “mare e cap de tot lo regne”», ambdós articles a *Afers: Fulls de Recerca i Pensament* (Catarroja), vol. xxx, núm. 80-81 (2015), p. 63 i 155, respectivament. També a Carlos LALIENA CORBERA, «¿Una edad de oro? Transformaciones económicas en la Corona de Aragón en el siglo xv», a Paulino IRADIEL MURUGARREN et al. (ed.), *Identidades urbanas: Corona de Aragón-Italia. Redes económicas, estructuras institucionales, funciones políticas (siglos xiv-xv)*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2016, p. 29.

7. David IGUAL LUIS, «Economía, mercado y comercio en la Península Ibérica (1350-1516)», *eHu-*

ficar ja la recuperació de l'economia en la història.⁸ També ha implicat passar d'una atenció accentuada per les crisis històriques⁹ a l'interès gradual per esbrinar els mecanismes del creixement.¹⁰ Enmig d'aquestes trajectòries s'ha anat produint la intensificació de la història econòmica elaborada més per economistes que per historiadors; la proliferació d'anàlisis bàsicament quantitatives; la preocupació per insistir en els factors moderns i contemporanis de l'economia i, quasi com a conseqüència, per tornar a construir llargues durades cronològiques, de vegades llarguíssimes, i l'èxit d'una història pretesament global que, entre altres coses, vol examinar les divergències econòmiques petites o grans (*little divergence, great divergence*) verificades durant el passat del món.¹¹

Coincidisc amb les crítiques que s'han formulat a diverses de les orientacions adoptades per la recerca que, avui en dia, es caracteritza totalment o parcial pels principis que acabe d'enumerar.¹² Això no obstant, s'ha d'admetre que, quan

manista: Journal of Iberian Studies (en línia) (Santa Bàrbara, Califòrnia), núm. 10 (2008), p. 171-172, <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_10/pdf/6%20Iguar.pdf>; David IGUAL LUIS, «Más allá de Aragón...», p. 90-91. Més en general, FRANCESCO AMMANNATI (cur.), *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive. Secc. XIII-XVIII: Atti della 42ª Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini» (Prato, 18-22 aprile 2010)*, Florència, Firenze University Press, 2011.

8. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir el crecimiento económico medieval», a Paulino IRADIEL MURUGARREN, *El Mediterráneo medieval y Valencia: Economía, sociedad, historia*. València, Universitat de València, 2017, p. 41-68.

9. Servisca tan sols un exemple, dels molts que serien possibles: el dossier «Las crisis en la historia: noción y realidades», publicat a *Vínculos de Historia* (en línia) (Ciudad Real), núm. 2 (2013), p. 9-140: <<http://vinculosdehistoria.com/index.php/vinculos/issue/view/3>>.

10. *La crescita economica dell'occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito: XXV Convegno Internazionale di Studi del Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte (Pistoia, 14-17 maggio 2015)*, Roma, Viella, 2017; Joel MOKYR, *A Culture of Growth: The Origins of the Modern Economy*, Nova Jersey, Princeton University Press, 2016.

11. Trobareu la menció de la majoria d'aquestes tendències a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir...», p. 41-68. Sobre les llargues durades cronològiques, vegeu, en l'àmbit europeu, Paolo MALANIMA, *Pre-Modern European Economy: One Thousand Years (10th-19th Centuries)*, Leiden i Boston, Brill, 2009; i a escala espanyola, Carlos ÁLVAREZ-NOGAL i Leandro PRADOS DE LA ESCOSURA, «The rise and fall of Spain (1270-1850)», *The Economic History Review* (Oxford), vol. 66, núm. 1 (2013), p. 1-37. De les divergències econòmiques, ja se'n deia alguna cosa a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 116; però, a banda d'altres aportacions més generals, se n'ha publicat recentment una aplicació a partir de l'experiència històrica catalana, no estrictament econòmica (Jeff FYNN-PAUL, *The Rise and Decline of an Iberian Bourgeoisie: Manresa in the Later Middle Ages, 1250-1500*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, p. 299-304). Si voleu una aproximació diferent i crítica a l'estat actual del treball dels economistes, realitzada també per un economista, consulteu el relat (a mig camí entre la ficció i l'assaig acadèmic) d'Agustí SEGARRA BLASCO, *L'aventura del mercat: Un relat d'economia creativa*, Benicarló, Onada, 2015.

12. Com les que apareixen, des de diverses perspectives, a Franco FRANCESCHI, «Lavoro, reddito, consumi. Lo storico del Medioevo di fronte alla vita economica», a *Pensare la storia oggi. Ideali politici e civili nella storiografia degli ultimi decenni: Atti del Convegno (Buggiano Castello, 25 maggio 2013)*, Buggiano Castello, Comune di Buggiano, 2014, p. 47-49; Antoni FURIÓ, «Estados, mercados y crecimiento económico (S. R. Epstein en el recuerdo)», a *Estados y mercados financieros en el Occidente*

aquests estudis han assumit una òptica plurisecular i han incorporat els temps medievals, en especial els de la baixa edat mitjana dels segles XIV i XV, han acostumat a dedicar-los una mirada favorable, potser fins i tot molt (massa?) favorable. I això, tant per les condicions intrínseques del creixement general que es produiria llavors per sobre de les conjuntures negatives com per la comparació d'aquesta fase amb la posterior fins a 1800: el creixement europeu anterior a 1450 o 1500, en alguns casos provinent dels segles XII i XIII, arribà a ser major que el del període modern i convergí en les economies particularment pròsperes de la Mediterrània, com les italianes i les espanyoles. Les conclusions d'aquesta mena s'han fonamentat en sèries de preus i salaris, en càlculs de la producció i la productivitat agrícoles i de la distribució de la població rural i urbana i, en darrer terme, en estimacions sobre el producte interior brut de les societats investigades.¹³

Amb independència de l'encert major o menor que poden tenir uns posicionaments semblants, aquests reforçarien, pel que fa a la baixa edat mitjana, les línies d'interpretació clàssiques que també procuraven destacar els aspectes econòmicament més dinàmics de l'època i els canvis positius de la vida material.¹⁴ Entre aquests aspectes es trobaria el comerç marítim. Marco Tangheroni parlava ja en 1996 del creixement i les transformacions d'aquest comerç entre els segles XIV i XV, tot i reconèixer a Europa l'existència d'oscil·lacions més o menys difuses o circumscrites.¹⁵ Recentment, Wim Blockmans i altres autors han anat un poc més enllà i, agafant com a referència l'etapa 1300-1600, l'han qualificada de moment en què els circuits marítims del continent aconseguiren integrar-se i ser més rellevants en termes de volum i varietat, dins un context —o «tendència anticíclica»— d'expansió de l'espai i la intensitat del sistema mercantil europeu.¹⁶ En el si d'aquesta cronologia, alguns distingeixen cap a 1450 els orígens d'una First Global Age

cristiano (siglos XIII-XVI): XLI Semana de Estudios Medievales (Estella, 15-18 julio 2014), Pamplona, Gobierno de Navarra, 2015, p. 55-59; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ, «Introducción», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Consumo, comercio y transformaciones culturales en la Baja Edad Media: Aragón, siglos XIV-XV*, Saragossa, Grupo Consolidado de Investigación CEMA, 2016, p. 7-8; Sergio TOGNETTI, «Le compagnie mercantili-bancarie toscane e i mercati finanziari europei tra metà XIII e metà XVI secolo», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXXIII, núm. 646 (octubre-desembre 2015), p. 690-691.

13. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «Definir y medir...», p. 57-59; Carlos ÁLVAREZ-NOGAL i Leandro PRADOS DE LA ESCOSURA, «The rise and fall...», p. 19.

14. David IGUAL LUIS, «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 8 (2007), p. 207.

15. Marco TANGHERONI, *Commercio e navigazione nel Medioevo*, Roma i Bari, Laterza, 1996, p. 457-459.

16. Wim BLOCKMANS, Mikhail KROM i Justyna WUBS-MROZEWICZ (ed.), *The Routledge Handbook of Maritime Trade around Europe, 1300-1600*, Oxon, Taylor & Francis, 2017. Les idees de Blockmans i els altres autors són a la introducció del volum, p. 1-14, i a la síntesi conclusiva, titulada «European Integration From the Seaside. A Comparative Synthesis», p. 446-481.

(primera edat global) basada no sols en la dispersió geogràfica dels negocis europeus, sinó també en les múltiples interconnexions de les activitats comercials i financeres pertot arreu.¹⁷

Òbviament, les exploracions i els «descobriments» territorials, així com l'enlairament del món atlàntic, subjauen com a rerefons de molts fets del comerç europeu des de mitjan segle xv. L'Atlàntic fou des d'aleshores l'àmbit on es covà el que s'ha anomenat una revolució comercial, fins i tot un capitalisme, que va absorbir infinitat d'inversions i de recursos econòmics i humans.¹⁸ Però la Mediterrània, ja ho he anotat abans amb paraules de Paulino Iradiel, no havia desaparegut en absolut de l'escenari. Superats els episodis de dificultat i desequilibri, ja foren els concentrats durant el Tres-cents i/o d'altres disseminats pel xv, les rutes i els intercanvis de la mar interior continuaren trobant àmplies possibilitats de desenvolupament. Els símptomes de la vitalitat baixmedieval del comerç mediterrani, també en el pas del xv al xvi, són nombrosos. En seleccionem tan sols uns quants a tall il·lustratiu.

Si atenem a l'organització amb què es va erigir aquest comerç, des del segle xiv s'observa tant el doble protagonisme dels vessants local i internacional com la intensificació de la regionalització europea. Finalment, fou en les regions del continent on acabaren concretant-se els fenòmens del mercat. La primera qüestió (la distinció local-internacional) implica el problema de les relacions i les presumptes jerarquies entre les diferents categories comercials. La segona qüestió (la regionalització) suposa haver d'entendre que els ritmes i les característiques de l'economia podien diversificar-se segons territoris. Ambdós aspectes han generat debats historiogràfics que es poden titllar de vells, com els estimulats al seu moment per les posicions de Stephan R. Epstein.¹⁹ Però és veritat que les discussions en aquest res-

17. David ALONSO GARCÍA, *Mercados y mercaderes en los siglos XVI y XVII: Una historia global*, Madrid, Síntesis, 2016; Hilario CASADO ALONSO, «La formación del espacio económico atlántico (siglos XV y XVI). Las transferencias de mercancías y símbolos en la “Primera Edad Global”», a José Ramón DÍAZ DE DURANA ORTIZ DE URBINA i José Antonio MUNIÑA LOINAZ (ed.), *La apertura de Europa al mundo atlántico. Espacios de poder, economía marítima y circulación cultural: XII Jornadas de Estudios Históricos (Vitoria-Gasteiz, 3 y 4 de noviembre de 2010)*, Bilbao, Universidad del País Vasco, 2011, p. 117-142; Hilario CASADO ALONSO, «Comercio y hombres de negocios castellanos y navarros en los inicios de la “Primera Edad Global”», a *En los umbrales de España. La incorporación del Reino de Navarra a la monarquía hispana: XXXVIII Semana de Estudios Medievales (Estella, 18-22 julio 2011)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2012, p. 333-370.

18. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 50 i 213; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516): Un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer*, Barcelona, Fundació Noguera, 2015, p. 162. L'inici de l'èxit atlàntic continua sent una font inexhaurible de recerques, com demostren els dos llibres que acabe de citar i, també, per exemple, Francesco GUIDI BRUSCOLI, *Bartolomeo Marchionni, «homem de grossa fazenda» (ca. 1450-1530): Un mercante fiorentino a Lisboa e l'impero portoghese*, Florència, Leo S. Olschki, 2014.

19. Els recollí Iradiel a Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 106-109, com he suggerit a l'inici, i també jo mateix a David IGUAL LUIS, «¿Crisis? ¿Qué crisis?...», p. 217-223, i David IGUAL LUIS, «Economía, mercado y comercio...», p. 183-186.

pecte tornen de tant en tant i, almenys en l'àmbit italià, continuen provocant alguna polèmica.²⁰

Si considerem l'important assumpte de la navegació, el desplegament també des del xiv d'un sistema de comunicació i transport tan significatiu com el de les galeres venecianes (les famoses *mude* o *galere da mercato* de Venècia) va mantenir la seua eficàcia fins a l'entorn de 1530, malgrat que ja n'és apreciable una certa degradació des de 1500.²¹ D'altres iniciatives en el mateix sentit durant el segle xv, a càrrec de Florència i la Corona d'Aragó, fracassaren més potser per la seua inadequació a les estructures polítiques, socials i econòmiques internes de cada estat que per l'exhauriment de les oportunitats mediterrànies.²²

Si ens interessen les xifres, algunes comparacions que s'han fet entre els volums de comerç de la Mediterrània i del nord europeu (per exemple, cap a 1380, entre Gènova i Lübeck)²³ testimonien que el meridional ultrapassava diverses vegades el septentrional. En els esmentats volums entraven les enormes quantitats de carregaments que es movien des del sud en qualsevol direcció, com ocorregué al llarg del Quatre-cents amb determinades mercaderies ben inserides en els tràfics

20. Com s'ha plantejat, sobre la relació local-internacional i altres qüestions, al voltant de l'obra d'Eleni SAKELLARIOU, *Southern Italy in the Late Middle Ages: Demographic, Institutional and Economic Change in the Kingdom of Naples, c. 1440 - c. 1530*, Leiden i Boston, Brill, 2012. Vegeu-ne l'extens comentari de Sergio TOGNETTI, «L'economia del Regno di Napoli tra Quattro e Cinquecento. Riflessioni su una recente rilettura», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXX, núm. 634 (octubre-desembre 2012), p. 757-768, i les paraules crítiques més breus d'Amedeo FENIELLO, «Un capitalismo mediterraneo. I Medici e il commercio del grano in Puglia nel tardo Quattrocento», *Archivio Storico Italiano* (Florència), vol. CLXXII, núm. 641 (juliol-setembre 2014), p. 435. Es lliga en part a aquest assumpte, tot i que amb connotacions de major pes per a la interpretació de la història italiana, el recurrent problema del «dualisme italià»: Giuseppe GALASSO (cur.), *Alle origini del dualismo italiano. Regno di Sicilia e Italia centro-settentrionale dagli Altavilla agli Angiò (1100-1350): Atti del Convegno del Centro Europeo di Studi Normanni (Ariano Irpino, 12-14 settembre 2011)*, Soveria Mannelli, Rubbettino, 2014, que ha merescut també un llarg comentari d'Alessandro SODDU, «Il dualismo economico italiano e le sue origini medievali in un recente volume», *Rivista Storica Italiana* (Nàpols), vol. CXXIX/III (2017), p. 1106-1135 (agraïsc a l'amic i company Alessandro Soddu, de la Universitat de Sàsser, que m'haja facilitat aquest article abans de la seua publicació).

21. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 95-96; Bernard DOUMERC, «El dispositivo naval de la flota mercantil veneciana: las *mude* de galeras (siglos XIV-XVI)», a Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional y navegación privada en el Mediterráneo medieval*, Granada, Alhulia, 2015, p. 77-104.

22. Sergio TOGNETTI, «Galeras estatales y veleros privados en la República florentina del Cuatrocientos: la praxis mercantil», i David IGUAL LUIS, «Las instituciones de la Corona de Aragón en la navegación mediterránea del siglo xv», ambdós articles també a Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO (ed.), *Navegación institucional...*, p. 105-144 i 217-244, respectivament.

23. Wim BLOCKMANS, Mikhail KROM i Justyna WUBS-MROZEWICZ (ed.), *The Routledge Handbook...*, p. 8 i 13 (a la introducció). Això no obstant, tal com també se cita ací mateix, per a una comparació nord-sud més global vegeu Peter SPUFFORD, *Power and Profit: The Merchant in Medieval Europe*, Londres, Thames & Hudson, 2002, p. 376-389.

internacionals (llana, teixits, tints o espècies),²⁴ amb un article tan necessari i demanat sempre com els cereals²⁵ o, fins i tot, amb un producte més marginal en les grans rutes com l'arròs valencià: en 1432 s'ha pogut documentar una exportació cap a Flandes de més de 131.000 quilograms d'arròs, mentre que en 1479 només una empresa comercial alemanya (la Gran Companyia de Ravensburg) va traure de València 204.000 quilograms amb la mateixa destinació.²⁶ Caldria recordar ací com, des de mitjan segle XIV i a conseqüència dels canvis en la vida econòmica ocorreguts des d'aleshores, es va desenvolupar el que Melis anomenava un «comerç de masses», caracteritzat per la circulació intensa de nombrosos objectes de poc valor, però que començaren a gaudir d'una demanda consistent.²⁷

A l'últim, si volem observar les persones, l'economia i particularment el comerç afavoriren una mobilitat humana extrema. El fenomen, suficientment conegut, s'ha vist refermat per la historiografia els darrers temps sobretot en els casos dels catalans²⁸ i els toscans.²⁹ D'ambdós grups s'han emfasitzat els assentaments

24. David IGUAL LUIS, «La difusión de productos en el Mediterráneo y en Europa occidental en el tránsito de la Edad Media a la Moderna», a Simonetta CAVACIOCCHI (cur.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee. Secc. XIII-XVIII. Atti della 32ª Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini»* (Prato, 8-12 maggio 2000), Florència, Le Monnier, 2001, p. 482-489.

25. Darrerament, diversos projectes de recerca han remarcat des de Catalunya, o amb participació d'investigadors catalans, la transcendència del comerç cerealista de la baixa edat mitjana a partir de la preocupació per examinar les crisis d'abastament: Hipólito Rafael OLIVA HERRER i Pere BENITO i MONCLÚS (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, Universidad de Sevilla, 2007; Antoni RIERA i MELIS (COORD.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2013.

26. David IGUAL LUIS, «Vom Feld aufs Schiff. Handel und Export von Reis aus Valencia nach Flandern im Spätmittelalter», *Hansische Geschichtsblätter* (Lübeck), núm. 134 (2016), p. 78 i 80.

27. Federigo MELIS, «I rapporti economici fra la Spagna e l'Italia nei secoli XIV-XVI secondo la documentazione italiana», a Federigo MELIS, *I mercanti italiani nell'Europa medievale e rinascimentale*, a cura de Luciana Frangioni, Florència, Le Monnier, 1990, p. 272.

28. Entre moltes altres citacions possibles, i a banda de les obres d'Ivan Armenteros ja mencionades a la nota 18, vegeu Lluís CIFUENTES i COMAMALA, Roser SALICRÚ i LLUCH i M. Mercè VILADRICH i GRAU (ed.), *Els catalans a la Mediterrània medieval: Noves fonts, recerques i perspectives*, Roma, Viella, 2015; Juan Manuel BELLO LEÓN, «La presencia catalana en la Andalucía occidental a finales de la Edad Media», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 40, núm. 1 (gener-juny 2010), p. 93-127; Maria Elisa SOLDANI, «Comunitat i consolat catalanoaragonesi in Toscana, Liguria e Sardegna nel tardo Medioevo», a Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), *Il governo dell'economia: Italia e Penisola Iberica nel basso Medioevo*, Roma, Viella, 2014, p. 257-284.

29. Novament només com a exemple i sense voler ser exhaustiu: Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), «Mercatura è arte». *Uomini d'affari toscani in Europa e nel Mediterraneo tardomedievale*, Roma, Viella, 2012; Raúl GONZÁLEZ ARÉVALO, «Florentinos entre Cádiz y Sevilla en los siglos XIV y XV», a Eduardo AZNAR VALLEJO i Roberto J. GONZÁLEZ ZALACAÍN (COORD.), *De mar a mar: Los puertos castellanos en la Baja Edad Media*, La Laguna, Universidad de La Laguna, 2015, p. 273-307; Angela ORLANDI, «Al soffio degli Alisei. Mercanti fiorentini tra Siviglia e il Nuovo Mondo», *Archivio Storico Italiano* (Flo-

mediterranis des de 1300, però també el manteniment de llur dinamisme pels voltants de 1500 i, en especial, el triomf en aquest moment de la seua activitat a l'Atlàntic, moltes vegades gràcies a la presència personal en aquelles costes. Entre els mercaders toscans, a més, les formes de gestió empresarial, la capacitat tècnica i de capitals, el domini dels negocis i llur volum i la implantació en els mercats comercials i financers del xv han permès caracteritzar-los com a exponents d'una mena de capitalisme toscà o mediterrani.³⁰

En conclusió, la Mediterrània prolongà fins a la fi de l'edat mitjana la condició de bon laboratori d'experimentació del moviment comercial.³¹ Les inevitables conjuntures adverses, el context general de competició econòmica, política i religiosa i l'inici del desplaçament a l'oest del centre de l'economia pogueren deteriorar algunes de les posicions aconseguïdes abans. Però només ben entrat el segle xvi es degué produir una major pèrdua d'alternatives i la definitiva subordinació de les lògiques mediterrànies enfront de les atlàntiques.

Com a potència naval i mediterrània que era, la Corona d'Aragó reproduí moltes de les variables assenyalades.³² A la península Ibèrica, l'evolució baixmedieval d'Aragó, Catalunya, Mallorca i València conduí a trajectòries diferenciades, a la successió de primacies i jerarquies urbanes i territorials i a l'heterogeneïtat de les estructures de l'economia i el comerç. Examinar aquests particularismes té el seu sentit.³³ Amb tot, cap anàlisi en aquesta línia no hauria d'amagar els possibles substrats comuns als quatre països ni la valoració dels resultats econòmics conjunts de la Corona.³⁴ Uns resultats que, per al segle xv, han estat interpretats en-

rència), vol. CLXIX, núm. 629 (juliol-setembre 2011), p. 477-506; Angela ORLANDI, «Tuscan merchants in Andalusia: a historiographical debate», *European Review of History* (Londres), vol. 23, núm. 3 (2016), p. 347-366; Maria Elisa SOLDANI, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona del Quattrocento*, Barcelona, CSIC, 2010.

30. Amedeo FENIELLO, «Un capitalismo mediterraneo...», p. 435-512, especialment p. 468-470, 484 i 512; Sergio TOGNETTI, «Le compagnie mercantili-bancarie...», p. 702-703 i 714. En el fons, les afirmacions recents d'aquest capitalisme toscà o mediterrani no fan més que actualitzar determinades idees tradicionals sobre l'existència d'un «capitalisme medieval italià», que apareixen ja, per exemple, als treballs de Federigo Melis mateix (Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 90). Amb tot, convindria recordar que qualsevol aplicació medieval del concepte *capitalisme* (també en el cas que he esmentat abans del «capitalisme atlàntic») genera controvèrsia (David IGUAL LUIS, «La circulación de capitales. El mundo financiero europeo en la Baja Edad Media», a Flocel SABATÉ, ed., *El mercat. Un món de contactes i intercanvis: XVI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell* (Balaguer, 6, 7 i 8 de juliol de 2011), Lleida, Pagès, 2014, p. 219-225).

31. Dominique VALÉRIAN, «La Méditerranée. Rivalités nouvelles dans les marchés de l'Ancien Monde», a Patrick BOUCHERON (dir.), *Histoire du monde au xve siècle*, París, Fayard, 2009, p. 75-76.

32. Prenc la imatge de la Corona d'Aragó com a potència naval i mediterrània d'Antoni RIERA MELIS, «Barcelona, 985-1317...», p. 64 i 81-82.

33. David IGUAL LUIS, «Los grupos mercantiles y la expansión política de la Corona de Aragón: nuevas perspectivas», a Lorenzo TANZINI i Sergio TOGNETTI (cur.), *Il governo dell'economia...*, p. 22-27.

34. Carlos LALIENA CORBERA, «Transformación social y revolución comercial en Aragón: treinta

torn de la dualitat expansió-crisi i que semblen tenir en la integració de les xarxes urbanes i de mercat un fonament essencial de creixement.³⁵ En paral·lel, el comerç —sobretot l'internacional i marítim— es mogué també ací entre la continuïtat i els canvis, a pesar que prop de 1500 les permanències pareixen imposar-se encara substancialment quant als circuits de transacció i als esquemes empresarials que els sustentaven.³⁶

Sempre a la Corona d'Aragó del Quatre-cents, el balanç de l'economia és avui més benigne que el que estava dissenyat fa uns anys, el que ha provocat que Carlos Laliena s'haja preguntat si la historiografia ha arribat a dibuixar el segle xv com una espècie d'«edat d'or» de la Corona. Només la formulació de l'interrogant és ja significativa.³⁷ Evidentment, les diversitats regionals, les alteracions cronològiques i els nivells de la microeconomia (Laliena hi afegeix també la mesoeconomia) són elements capaços de matisar les dinàmiques generals i d'oferir diagnòstics de la realitat més equilibrats i, potser, més ajustats als contrastos que mostren les pròpies fonts. I és que, per exemple, si en 1499 i 1503 els jurats de València insistien en el fet que la seua ciutat era «populosa» i la principal «de Spanya»,³⁸ en març de 1480 les autoritats de Barcelona es lamentaven que allí no es feia «mercaderia alguna».³⁹ Dues percepcions oposades, doncs, motivades sens dubte per les ambivalències de tota mena que he adduït a l'inici de l'article. Entre així en la segona part del meu treball, que dedicaré, com he dit, més concretament a l'etapa de Ferran II com a rei d'Aragó entre els segles xv i xvi.

3. A LA CORONA D'ARAGÓ: CRONOLOGIES I AMBIVALÈNCIES

Els documents que acabe d'esmentar palesen un optimisme (a València) i un pessimisme (a Barcelona) que, de fet, poden trobar-se també en altres fonts de l'època i en més moments del segle xv. Com és ben sabut, ambdues impressions han deixat una forta empremta sobre els estudis referits a aquestes ciutats: si a València el discurs historiogràfic dominant insisteix en l'esplendor demo-

años de investigación», a Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada...*, p. 63.

35. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El segle xv: expansió i crisi en la perspectiva econòmica», a Ernest BELENGUER CEBRIÀ (dir.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. 1, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 305-349; Paulino IRADIEL MURUGARREN, «La economía de la Corona de Aragón a finales de la Edad Media», a *Los Reyes Católicos y la monarquía de España: Catálogo de la Exposición (Valencia, 2004)*, Madrid, Ministerio de Cultura, 2004, p. 125-136.

36. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 90.

37. Carlos LALIENA CORBERA, «¿Una edad de oro?...», p. 17-43.

38. Antoni FURIÓ, «València...», p. 150 (citació de 1499); Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, Universitat de València, 2012, p. 12 (citació de 1503).

39. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 43.

gràfica, econòmica i comercial quatrecentista,⁴⁰ a Barcelona continuen sovintejant les reflexions sobre la crisi o la decadència simultànies de l'urbs i, quasi per extensió, de Catalunya.⁴¹ Tanmateix, i almenys per al període de Ferran II, fins i tot aquestes imatges tan contundents (esplendor-crisi) mereixen algunes acotacions.

En el cas de Barcelona, siga quina siga la concepció de la crisi catalana en el seu vessant comercial, és cada vegada més clar que la ciutat fou durant la major part del xv un centre mercantil de primer ordre. Ho ha recalcat Damien Coulon a partir dels interessos catalans a Orient entre 1330 i 1430 i de diverses realitats comercials més fins a 1450, en interpretar Barcelona sota els paràmetres —més controvertits— d'una «economia-món»⁴² o —més neutres— de «pol d'impulsió de xarxes» o de connexió (*interface*) «entre xarxes mercantils a diferents escales».⁴³ Només la guerra civil de 1462-1472 implicà una ruptura que desballestà de manera dràstica per un temps el desenvolupament de la vida econòmica.⁴⁴ Anys més tard, com a conseqüència directa de la guerra o de les dificultats que venien d'enrere i com a resultat de les transformacions globals de les economies mediterrània i atlàntica, Barcelona observà com s'havia reduït el seu moviment marítim respecte a dècades anteriors i pogué descendir un poc en l'escala comercial europea.⁴⁵ Però això no evita que, immediatament després del conflicte, es produïra un procés de recuperació que pot qualificar-se de relativament important.

40. Sobre la València del xv, vegeu el balanç que se'n desprèn a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragó...*, p. 47-49, i Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Catòlic...*, p. 11-23.

41. Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania* (Madrid), vol. LXIV/2, núm. 217 (2004), p. 435-466; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, «Una aproximació a la crisi...», p. 267-296; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 20-33.

42. Damien COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge: Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*, Madrid i Barcelona, Casa de Velázquez i Institut Europeu de la Mediterrània, 2004, p. 612-617. Sobre la controvèrsia entorn del concepte «economia-món», vegeu la ressenya que Gaspar Feliu va fer d'aquest llibre a *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 36, núm. 1 (gener-juny 2006), p. 393-397.

43. Damien COULON, «Barcelone, pôle d'impulsion de réseaux à la fin du Moyen Âge», a Damien COULON, Christophe PICARD i Dominique VALÉRIAN (dir.), *Espaces et réseaux en Méditerranée, vi^e-xvie siècle, 1, La configuration des réseaux*, París, Bouchène, 2007, p. 19-39; Damien COULON, «Des vallées pyrénéennes au coeur de l'Europe et au Levant: Barcelone, interface entre réseaux marchands à différentes échelles à la fin du Moyen Âge», a Damien COULON (dir.), *Réseaux marchands et réseaux de commerce: Concepts récents, réalités historiques du Moyen Âge au xixe siècle*, Estrasburg, Presses Universitaires de Strasbourg, 2010, p. 19-41.

44. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic: Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 129; Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle xv*, Barcelona, Curial, 1976, p. 128-129 i 538-539.

45. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 19, 33, 38 i 47; Gaspar FELIU, «La crisis catalana...», p. 451, 457-460 i 465-466.

L'acció política del rei Ferran, amb les mesures del famós *redreç*, influí en el revifament del comerç català.⁴⁶ Amb tot, no s'hauria de menysprear l'efecte dinamitzador que encara conservaven el capital humà i les estructures empresarials d'aquest comerç. Els mercaders i els marins catalans havien atresorat una bona formació professional i de tècniques de negociació i transport, i gaudien d'una àmplia experiència en el finançament i l'execució de les operacions inserides en el tràfic naval a diferents nivells.⁴⁷ Així, diversos elements convergiren per a reestimar l'economia mercantil i ho feren amb una rapidesa relativa.

Maria Teresa Ferrer i Mallol ha recordat que la crisi de la guerra trigà entre deu i quinze anys a superar-se. Ja a la fi del xv, el comerç català tornava a ser molt actiu i no sols a Barcelona. Tota la costa catalana estava ben poblada i els seus ports buïllen d'una activitat que es projectava des de les rutes de cabotatge fins als circuits exteriors.⁴⁸ Més precisa és la proposta d'Ivan Armenteros, quan divideix en tres fases la cronologia compresa entre la fi de la guerra (1472) i la mort de Ferran II (1516): de 1472 a 1483, la paràlisi provocada pel conflicte civil es mantenia visible, malgrat les iniciatives que es testimonien cap a les rutes del Llevant ibèric, Itàlia i la Mediterrània oriental; des de 1484 augmentaren els viatges cap a l'Orient mediterrani i l'Atlàntic ibèric, mentre s'asseguraven els productes que seguïen els recorreguts més pròxims a Barcelona; finalment, a partir de 1490 s'aprecia ja un increment notable del comerç barceloní i català cap a qualsevol destinació, però especialment cap a les costes atlàntiques.⁴⁹

Ivan Armenteros mateix sintetitza l'estat aleshores de la relació entre Barcelona i la mar com un conjunt de vells negocis i noves oportunitats. Vells negocis eren els que es feien a Flandes i per bona part de la Mediterrània, sobretot a Orient, la Itàlia peninsular, Sicília i Sardenya i el nord d'Àfrica. Però la densitat del tràfic amb aquestes geografies fou menor, de vegades bastant menor, que en els temps previs a la guerra. Noves oportunitats foren les que s'obriren als nuclis andalusos, canaris i portuguesos amb productes com el sucre i els esclaus i amb l'establiment allí de companyies catalanes, també a la Castella continental. La propensió occidental i atlàntica dels tractes catalans seria un factor compensador de les carències en altres àmbits i la manera com la classe mercantil local reorientà en part els seus interes-

46. Sobre el *redreç* català i el seu abast, un tema clàssic de la historiografia, em limite a remetre a les aportacions fetes durant aquest mateix congrés i a les pàgines que s'hi dediquen, des de la perspectiva econòmica i comercial, a Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 41-50.

47. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo catalano-aragonés...», p. 136; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 154.

48. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comerç català a la baixa edat mitjana», *Catalan Historical Review* (Barcelona), núm. 5 (2012), p. 162.

49. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 159-162.

sos.⁵⁰ En definitiva, del procés guerra-recuperació sortí un comerç que potser tenia menor volum global que abans, però que no deixava de manifestar vitalitat i capacitat d'adaptació.

Ja era tradicional que moltes de les circulacions marítimes catalanes tocaren els ports valencians, com també podien afectar València les transaccions financeres impulsades des de Catalunya. Sempre en acabar la guerra, a Barcelona es detecta tant la represa gradual de les activitats asseguradores, en especial les vinculades a Andalusia i l'Atlàntic mitjà,⁵¹ com la prossecució de moviments intensos de lletres de canvi amb diverses places europees. De València estant, els sondejos realitzats sobre fonts notarials han permès localitzar l'arribada a la ciutat de 2.299 lletres de canvi entre 1475 i 1500, 479 de les quals (un 20,83 %) provenien de Barcelona. Aquesta xifra situa la capital catalana com el lloc d'emissió més abundant en absolut. Entre els responsables de les lletres de Barcelona figuren tota mena d'operadors, encara que destaquen els onze mercaders lígurs i toscans que, des de Barcelona mateix, gestionaren quasi un centenar de lletres de 1479 a 1499.⁵²

Des de l'òptica valenciana de la fi del xv, el mercat canviari urbà subratlla la posició financera aconseguida per la ciutat. Una posició particularment reeixida des de mitjan segle i que, fins i tot, almenys des dels decennis 1470-1480, afavorí un cert trasllat de recursos des del món estricte del comerç al del gir de capitals.⁵³

50. Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *Cataluña en la era de las navegaciones...*, p. 13, 19, 33, 37-38, 47-50, 147-154 i 198; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 18-19. Compareu els arguments anteriors amb algunes altres anàlisis específiques sobre el comerç català amb determinades destinacions: Gaspar FELIU, «El comercio catalán con Oriente», *Revista de Historia Económica* (Madrid), vol. VI, núm. 3 (1988), p. 689-707, sobretot p. 699 i 703; Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comercio catalán en Andalucía a fines del siglo xv», a Manuel GONZÁLEZ JIMÉNEZ (ed.), *La Península Ibérica en la Era de los Descubrimientos (1391-1492): Actas de las III Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval (Sevilla, 25-30 de noviembre de 1991)*, vol. I, Sevilla, Junta de Andalucía, 1997, p. 421-452; Manuel J. PELÁEZ, «Notas sobre las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516», a Laura BALLETO (cur.), *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna: Studi in onore di Geo Pistarino*, vol. II, Gènova, Glauco Brigati, 1997, p. 977-1003, especialment p. 977-978. Per descomptat, també és fonamental la revisió detinguda de Damien COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient...*, i, encara, de Mario DEL TREPPO, *Els mercaders catalans...*

51. Maria Teresa FERRER I MALLOL, «El comercio catalán en Andalucía...», p. 421-452; Manuel J. PELÁEZ, *Las relaciones económicas entre Cataluña e Italia desde 1472 a 1516, a través de los contratos de seguro marítimo*, Madrid, Fundación Juan March, 1978; Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ, *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement...*, p. 161.

52. David IGUAL LUIS, «La banca extranjera en la Corona de Aragón a finales de la Edad Media», a Salvador CLARAMUNT (coord.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: Actes del XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó (Barcelona i Lleida, 7-12 de setembre del 2000)*, vol. I, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2003, p. 404-409; David IGUAL LUIS, «Letras de cambio de Cagliari a Valencia (1481-1499)», *Archivio Storico Sardo* (Càller), vol. XLIX (2014), p. 209-210.

53. David IGUAL LUIS, «Valencia, mercado de capitales: un ejemplo de giros dinerarios entre 1490 y 1492, relacionados con Cerdeña», a David IGUAL LUIS i Germán NAVARRO ESPINACH (ed.), *El País Valenciano en la Baja Edad Media: Estudios dedicados al profesor Paulino Iradiel*, València, Universitat

Aquest trasllat concorda amb les estratègies rendistes que desenvoluparen determinats sectors de la societat valenciana, que semblen acumular-se ara amb més freqüència que en altres instants.⁵⁴ Els dos fenòmens (accentuació financera i rendisme) s'han d'ubicar en un context que començava a ser crític per a València. Després de cent anys de prosperitat mercantil tendencial, el comerç mostrava ací símptomes que, segons els casos, són de canvi o dificultat, estructurals o conjunturals.

Per descomptat, la basculació dels eixos econòmics europeus cap a l'oest obligà València a reajustar la seua integració en les xarxes internacionals, si bé la connexió preferent que arribà a establir amb Sevilla, Lisboa i Medina del Campo enriqué en el breu termini el panorama comercial de la ciutat.⁵⁵ D'altres circumstàncies de la transició entre el xv i el xvi, per contra, depenen més de fets exclusivament valencians o de la Corona d'Aragó. Entre les realitats que ha remarcat la historiografia com a pertorbadores llavors de l'economia valenciana es troben: 1) la successió a València de problemes monetaris, alimentaris, epidèmics o d'inestabilitat, discrepància i corrupció política, que confluïren en certs moments (primera meitat de la dècada de 1480, a l'inici de la de 1490, en 1503 o cap a 1511, per exemple); 2) la pressió a què la monarquia sotmeté el municipi de la capital per tal que li proporcionara nombrosos préstecs, el que reduí el marge d'inversió de les autoritats urbanes en altres àmbits;⁵⁶ 3) l'acció repressora de la Inquisició des de 1483, que

de València, 2018, p. 212-214; David IGUAL LUIS, *Valencia e Italia en el siglo xv: Rutas, mercados y hombres de negocios en el espacio económico del Mediterráneo occidental*, Castelló, Comitè Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana i Fundació Bancaixa, 1998, p. 419-420.

54. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 57, 76 i 282-283; Jacqueline GURAL-HADZIOSSIF, «La société valencienne aux xve et xvie siècles», a *Lluís de Santàngel i el seu temps: Congrès Internacional (València, 5 al 8 d'octubre de 1987)*, València, Ajuntament de València, 1992, p. 175-182; Rafael NARBONA VIZCAÍNO i Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Espacios económicos y sociedad política en la Valencia del siglo xv», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 9 (1998), p. 203-207. Sobre el rendisme de la societat valenciana d'aleshores, reviseu els matisos que vaig introduir a David IGUAL LUIS, «Social Rise of the Mercantile Elite in Cities of the Medieval Kingdom of Valencia», a Maria ASENJO-GONZÁLEZ (ed.), *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, Turnhout, Brepols, 2013, p. 165-168. En qualsevol cas, tant sobre aquest fenomen com sobre la resta de circumstàncies socials i econòmiques de la València del temps de Ferran II, algunes de les quals exposaré tot seguit, aconselle llegir en paral·lel la contribució d'Enrique Cruselles Gómez a aquest mateix congrés.

55. Paulino IRADIEL MURUGARREN i David IGUAL LUIS, «Del Mediterráneo al Atlántico. Mercaderes, productos y empresas italianas entre Valencia y Portugal (1450-1520)», a Luís ADÃO DA FONSECA i Maria Eugenia CADEDDU (cur.), *Portogallo mediterraneo*, Càller, Consiglio Nazionale delle Ricerche, 2001, p. 143-194.

56. Aquests dos primers conjunts de realitats es troben ben detallats a Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, sobretot p. 76, 119-167, 213-227, 255, 261-265, 308-320 i 344-364. No s'oblidi que aquest llibre és la versió en castellà i actualitzada de la tesi de l'autor, significativament titulada al seu dia *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976. D'ell mateix, consulteu-ne la síntesi «Sobre disfunciones político-económicas en la Valencia del siglo de oro», a Ernest BELENGUER

comprometé els homes de negocis autòctons d'origen convers, real o suposat, i forçà la fugida d'alguns;⁵⁷ 4) els inconvenients que suposava mantenir una estructura de companyies comercials en què predominaven les de grandària escassa, poc volum de capitalització i reduïda projecció exterior;⁵⁸ 5) l'exhauriment de l'aprofitament per part valenciana d'alguns mercats mediterranis que havien constituït la base dels negocis locals (com els de Granada i el nord d'Àfrica), amb la consegüent pèrdua de beneficis, i 6) el trencament de certs equilibris socioeconòmics que demostra la proliferació de conflictes entre mercaders, entre mercaders i artesans i entre operadors autòctons i estrangers, provocats moltes vegades pels alts índexs d'endeutament que patia la societat.⁵⁹

Aquest conjunt d'elements pareix agreujar els seus efectes negatius després de 1500, quan València experimenta una reducció sensible del moviment marítim, acompanyada de la regionalització progressiva dels transports al seu voltant, l'alentiment del contacte amb els punts neuràlgics de les economies mediterrània i atlàntica i la transferència parcial de funcions comercials a ports pròxims com Alacant o Cartagena.⁶⁰ Abans, però, si fem cas de l'evolució d'algunes rutes de radi mitjà o llarg i de la presència mercantil estrangera, València continuava sent una ciutat molt dinàmica i atractiva per als itineraris de navegació. Podria dir-se que, entre 1470-1480 i 1500, els obstacles foren pitjors per als agents locals i les vies més curtes que per als forans i les vies a major distància, en què s'han documentat fins

CEBRIÀ i Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *Reino y ciudad. Valencia en su historia: Actas del Simposio (Valencia, 18 de abril-15 de julio 2007)*, Madrid, Fundación Caja de Madrid, 2008, p. 143-182.

57. Vegeu novament ERNEST BELENGUER CEBRIÀ, *Fernando el Católico...*, p. 176-177, i també ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «“Todo es cerrazón y noche”. La sociedad urbana valenciana en la encrucijada a los tiempos modernos», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 3 (1992), p. 134-140. Tanmateix, sobre la qüestió conversa i la Inquisició s'han desenvolupat els últims anys diversos projectes de recerca a València, que s'han fixat ocasionalment en els efectes de tot plegat sobre el món mercantil. Per exemple, a ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Historias de vida en la persecución inquisitorial: la familia Rois en Valencia, 1417-1519», a JOSÉ MARÍA CRUSELLES GÓMEZ (coord.), *En el primer siglo de la Inquisición española: Fuentes documentales, procedimientos de análisis, experiencias de investigación*, València, Universitat de València, 2013, p. 295-316.

58. Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 105.

59. Per a les dues darreres realitats, vegeu ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «“Todo es cerrazón y noche”...», p. 127-128 i 131, i ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Hombres de negocios y mercaderes valencianos en el tránsito al mundo moderno», a Luis Miguel ENCISO RECIO (coord.), *La burguesía española en la Edad Moderna: Actas del Congreso Internacional (Madrid y Soria, 16 a 18 de diciembre de 1991)*, vol. II, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1996, p. 624 i 629-630. Ambdós articles es basen, totalment o parcial, en un treball més exhaustiu del propi autor, que roman inèdit: *Comercio y mercado en tiempo de crisis (Los mercaderes valencianos y su Mediterráneo frente a la época de los Descubrimientos)*, València, Universitat de València, 1991.

60. ENRIQUE CRUSELLES GÓMEZ, «Hombres de negocios...», p. 623-625; DAVID IGUAL LUIS, *Valencia e Italia...*, p. 75-76; Paulino IRADIEL MURUGARREN, «El comercio en el Mediterráneo entre 1490...», p. 105.

i tot nivells de circulació equiparables o superiors als d'altres períodes del mateix segle xv. Per exemple, els contractes de noliejament que s'han pogut estudiar palesen màxims anuals de viatges des de València que sumaren entre sis i vuit cap a Flandes de 1481 a 1485 (només en el cas dels noliejaments contractats per empreses italianes), entre sis i set cap a la Itàlia del centre-nord de 1495 a 1499, entre cinc i sis cap a Sardenya de 1489 a 1496 i entre sis i set cap a Nàpols en 1485 i de 1492 a 1494. Cap a Sicília, la suma de noliejaments i de registres duaners d'importació dona vint-i-quatre desplaçaments en un any com el de 1494, quan també sabem que tots els transports d'entrada o d'eixida amb qualsevol punt de l'actual Itàlia arribaren a setanta.⁶¹ No hem d'oblidar que, d'una manera significativa, justament en 1494 esclataren les guerres d'Itàlia, on tan activa fou la participació dels exèrcits de la monarquia hispànica.⁶²

Però, òbviament, la façana peninsular ibèrica de la Corona disposava de dues prolongacions: la del regne d'Aragó per l'interior i la del regne de Mallorca per la Mediterrània. Si la projecció marítima és un fet ineludible i quasi genètic de la història mallorquina, els enllaços mediterranis d'Aragó no han estat sempre tan evidents.

És clar que qualsevol anàlisi dels mercats d'aquest regne (Aragó) ha de considerar llur grandària i la dels seus operadors, el pes veritable que hi tingué la influència del comerç a través de la mar i, a l'inrevés, la incidència real que assumiren els capitals i els agents aragonesos en determinades societats costaneres.⁶³ Amb tot, qualitativament, són ja indubtables els mecanismes que consentiren les relacions d'Aragó amb la Mediterrània. Entre d'altres, la instal·lació al regne de mercaders i empreses catalanes i italianes, l'assentament de famílies aragoneses en els litorals, l'exportació de productes propis als països costaners i la penetració de mercade-

61. Totes aquestes xifres provenen de recerques meues: «Itinerarios comerciales en el espacio meridional mediterráneo de la Baja Edad Media», a *Itinerarios medievales e identidad hispánica: XXVII Semana de Estudios Medievales (Estella, 17-21 julio 2000)*, Pamplona, Gobierno de Navarra, 2001, p. 130 (Flandes); *Valencia e Italia...*, p. 404-405 (Itàlia del centre-nord); «Comercio y operadores económicos entre Valencia y Cerdeña durante el reinado de los Reyes Católicos», a Bruno ANATRA i Giovanni MURGIA (cur.), *Sardegna, Spagna e Mediterraneo: Dai Re Cattolici al Secolo d'Oro*, Roma, Carocci, 2004, p. 44-46 (Sardenya); «Mercaderes, comercio y transportes entre Valencia y Nápoles en el siglo xv», a Bruno FIGLIUOLO i Pinuccia F. SIMBULA (cur.), *Interscambi socio-culturali ed economici fra le città marinare d'Italia e l'Occidente dagli osservatori mediterranei: Atti del Convegno Internazionale di Studi in memoria di Ezio Falcone (Amalfi, 14-16 maggio 2011)*, Amalfi, Centro di Cultura e Storia Amalfitana, 2014, p. 327-331 (Nàpols); «En las rutas del Mediterráneo: naves y operadores económicos del siglo xv entre la Corona de Aragón e Italia», a *Las conexiones marítimas y terrestres de los reinos hispánicos en la Edad Media: Foro Ibérico de Estudios Medievales y Renacentistas (Laredo, 19-21 de octubre de 2016)*, Santander, Universidad de Cantabria, en premsa (Sicília i viatges cap a Itàlia de 1494).

62. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic...*, p. 220-271.

63. Carlos LALIENA CORBERA, «Transformación social...», p. 13-68, especialment p. 30.

ries mediterrànies.⁶⁴ La construcció d'aquestes realitats fou gradual sobretot des de mitjan segle XIV, encara que pareix assolir graus rellevants durant l'etapa precisament de Ferran II o almenys des dels anys centrals del segle XV. En serien indicis, aleshores, la presència més o menys destacable a Sardenya d'aragonesos⁶⁵ i a Saragossa d'operadors estrangers (italians, francesos i alemanys);⁶⁶ també, en particular, els efectes de les activitats, inclús a escala de tota la Corona, de les empreses oriündes de Catalunya i radicades (o amb interessos) a Saragossa,⁶⁷ o els importants negocis a València d'alguns llinatges d'origen aragonès, segur o probable, que de vegades arribaren a vincular-se per diferents vies a la monarquia (els Santàngel, els Sánchez, els Perandreu o els Roís).⁶⁸ A l'inici del XVI, es testimonien també la salut econòmica de Saragossa i la solvència de la ciutat en els mercats financers i de deute públic, prova final del camí recorregut per l'Aragó baixmedieval.⁶⁹

Pel que fa a Mallorca, les illes semblen moure's amb Ferran II entre l'ataràxia o impossibilitat general que argumenta Belenguer,⁷⁰ els problemes també globals de la seua economia i la davallada del tràfic marítim que suggereix Onofre Vaquer

64. Així es pot comprovar amb escreix mitjançant José Ángel SESMA MUÑOZ, *Revolución comercial y cambio social: Aragón y el mundo mediterráneo (siglos XIV-XV)*, estudis reunits per José Ángel García de Cortázar y Carlos Laliena Corbera, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 2013. També a través dels nombrosos articles inclosos en tres llibres col·lectius, que són fruit de la intensa recerca feta al voltant de l'economia i el comerç baixmedievals des de la Universitat de Saragossa: José Ángel SESMA MUÑOZ i Carlos LALIENA CORBERA (coord.), *Crecimiento económico y formación de los mercados en Aragón en la Edad Media (1200-1350)*, Saragossa, Grupo de Excelencia de Investigación CEMA, 2009; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Una economía integrada...*; Carlos LALIENA CORBERA i Mario LAFUENTE GÓMEZ (coord.), *Consumo, comercio y transformaciones culturales...*

65. Concepción VILLANUEVA MORTE, «La presencia de valencianos y aragoneses en la documentación notarial cagliaritana del siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales* (Barcelona), vol. 38, núm. 1 (gener-juny 2008), p. 27-63.

66. Germán NAVARRO ESPINACH, «Italianos, franceses y alemanes en la Zaragoza de los Reyes Católicos (1479-1516)», a Paulino IRADIEL MURUGARREN et al. (ed.), *Identidades urbanas: Corona de Aragón-Italia...*, p. 245-262.

67. Com es remarca, tot i que per a la transició del segle XIV al XV, a Sandra de la TORRE GONZALO, *La élite mercantil y financiera de Zaragoza en el primer tercio del siglo XV (1380-1430)*, tesi doctoral, Universidad de Zaragoza, 2016, 2 v.

68. Rafael NARBONA VIZCAÍNO i Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Espacios económicos...», p. 212-214 (sobre els Roís, Sánchez i Santàngel); Enrique CRUSELLES GÓMEZ, «Historias de vida...», p. 295-316 (sobre els Roís); David IGUAL LUIS, «Valencia, mercado de capitales...», p. 216-219 (sobre els Perandreu); Emilia SALVADOR ESTEBAN, «Un aragonés en la Valencia de Fernando el Católico. Alfonso Sánchez, lugarteniente de tesorero general», *Aragón en la Edad Media* (Saragossa), núm. 20 (2008), p. 709-721 (sobre els Sánchez).

69. Carlos LALIENA CORBERA, «Saragossa, capital medieval del regne d'Aragó», *Afers: Fulls de Recerca i Pensament* (Catarroja), vol. XXX, núm. 80/81 (2015), p. 111.

70. Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *La Corona de Aragón...*, p. 109-114; Ernest BELENGUER CEBRIÀ, *Ferran el Catòlic...*, p. 171-173.

per a la segona meitat del segle xv respecte a la primera meitat.⁷¹ Però, no sé si gaire influït pel lloc que ocupa aquest regne en la documentació del comerç valencià, m'atreviria a afirmar que cap de les circumstàncies adduïdes no implica que Mallorca perdera la seua funció com a *carrefour* mediterrani i com a punt d'encreuament de rutes, vaixells i mercaderies. A València, les assegurances que afectaven Mallorca sumaren bastants més contractes a la fi del Quatre-cents que, per exemple, les relatives a Catalunya, encara que la proporció s'invertí al començament del xvi.⁷² També a València, els noliejaments dels anys 1470-1500 continuen incorporant les escales mallorquines a nombrosos trajectes marítims d'anada i tornada, de qualsevol radi d'extensió, per als quals les illes servien com a parades tècniques o de redistribució o com a indrets amb sentit comercial propi: pensem en les exportacions de sal d'Eivissa que es gestionaren llavors a València, amb destinació sobretot a Gènova i a Nàpols.⁷³ En part, crec que les mateixes fonts mallorquines corroboren aquestes impressions quan, entre el xv i el xvi, col·loquen el regne enmig d'un univers de relacions que cobreix tots els espais mediterranis i els atlàntics ibèrics i angloflamencs,⁷⁴ confirmen la densitat dels vincles mantinguts amb Nàpols⁷⁵ o emfasitzen la presència abundant a Mallorca d'una gent de mar de tanta fama a l'època com els bascos.⁷⁶

4. PER CONCLOURE

Acabe ja. Vist en perspectiva el meu text, i pensant en algunes de les coses que es van dir durant les sessions del congrés, potser he incorregut en els defectes de molts intents de balanç o síntesi: entre d'altres, poca concreció, mancances argumentals i bibliogràfiques, repetició de llocs comuns o interpretacions errònies dels treballs aliens. Amb tot, el que he tractat de demostrar a bastament és un fet a què he al·ludit a l'inici amb idees manllevades de Paulino Iradiel: que la Mediterrània no es trobava morta al començament del segle xvi. Així mateix, espere que hagen quedat clares les transformacions que es produïen des de mitjan segle xv i que, es-

71. Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma, El Tall, 2001, p. 105-109 i 169-170. Més en general sobre la situació de Mallorca en la transició del xv al xvi, consulteu també la comunicació de Miquel J. Deyà Bauzà en aquest mateix congrés.

72. Enrique CRUSELLES GÓMEZ, *Comercio y mercado...*, p. 91 i 95-97.

73. Vegeu les referències citades a la nota 61.

74. Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim...*, p. 65-103.

75. Maria BARCELÓ CRESPI, «El reino de Mallorca y su relación con el reino de Nápoles en la Baja Edad Media», a Bruno FIGLIUOLO i Pinuccia F. SIMBULA (cur.), *Intercambi socio-culturali...*, p. 273-298.

76. Maria BARCELÓ CRESPI, «La presència de biscaïns a la Ciutat de Mallorca (1450-1521)», a Maria BARCELÓ CRESPI, *El Regne de Mallorca: cruïlla de gents i de cultures (segles XIII-XV): XXVI Jornades d'Estudis Històrics Locals (Palma, del 14 al 16 de novembre de 2007)*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 2008, p. 159-178.

pecialment, anunciaven l'èxit del món atlàntic, amb el corol·lari consegüent de reajustaments en els àmbits de l'economia i el comerç. Es justificaria d'aquesta manera també el caràcter transicional que he atribuït a la fase que girava entorn de 1500.

Segons la concepció que assumim de la història econòmica europea i marítima, almenys de la història econòmica tal com la tenim dissenyada avui en dia, aquesta fase se situaria bé al final d'una baixa edat mitjana jutjada globalment cada vegada més amb ulls amables, bé entremig d'un període més dilatat que connecta amb l'edat moderna i en què poden subratllar-se —a escala global també— els trets expansius dels tràfics nàutics. I això tot i que siga acceptant en paral·lel la reestructuració de jerarquies entre la Mediterrània i l'Atlàntic.

En aquest context, les oscil·lacions manifestades pels territoris ibèrics de la Corona d'Aragó dependrien tant de les orientacions generals assenyalades com de lògiques internes que poden lligar-se a elements de llarga durada en el xv, a vegades iniciats fins i tot en el xiv, o a factors més específics dels processos posats en marxa des de 1450 o des de la dècada de 1470. En qualsevol cas, els esdeveniments dels nostres territoris recalcarien com, darrere les grans dinàmiques, s'amagaven evolucions menys unilaterals i realitats diguem-ne «més fosques», entre les quals caldria destacar les davallades del moviment marítim i/o la pèrdua de categoria a escala continental i mediterrània que, amb els matisos corresponents, semblen apreciar-se almenys en els països costaners: Catalunya, València i Mallorca. Tot contribuiria, però, al fet que també el comerç marítim de la Corona d'Aragó i la fisonomia d'aquesta mateixa Corona com a «mercat mediterrani» passaren, entre els segles xv i xvi, la seua pròpia transició.